

Estratto

CULTURA NEOLATINA

Rivista di Filologia Romanza fondata da Giulio Bertonì

ANNO LXXI - 2011 - FASC. 1-2

Direzione
ROBERTO CRESPO ANNA FERRARI SAVERIO GUIDA

Comitato scientifico

CARLOS ALVAR Université de Genève Svizzera	ELSA GONÇALVES Universidade Clássica de Lisboa Portogallo
GÉRARD GOURAN Université de Montpellier Francia	ULRICH MÖLK Universität Göttingen Germania
ASCARI M. MUNDÓ Institut d'Estudis Catalans Barcelona, Spagna	WOLF-DIETER STEMPEL Bayerische Akademie der Wissenschaften München, Germania
GIUSEPPE TAVANI Università "La Sapienza" Roma, Italia	MADELEINE TYSENS Université de Liège Belgio
FRANÇOISE VIELLIARD École Nationale des Chartes Paris, Francia	FRANÇOIS ZUFFEREY Université de Lausanne Svizzera

MUCCHI EDITORE

CULTURA NEOLATINA

Rivista di Filologia Romanza fondata da Giulio Bertoni

ANNO LXXII - 2012 - FASC. 1-2

Direzione

ROBERTO CRESPO

ANNA FERRARI

SAVERIO GUIDA

Comitato scientifico

CARLOS ALVAR
Université de Genève
Svizzera

GÉRARD GOUIRAN
Université de Montpellier
Francia

ASCARI M. MUNDÓ
Institut d'Estudis Catalans
Barcelona, Spagna

GIUSEPPE TAVANI
Università "La Sapienza"
Roma, Italia

FRANÇOISE VIELLIARD
École Nationale des Chartes
Paris, Francia

ELSA GONÇALVES
Universidade Clássica de Lisboa
Portogallo

ULRICH MÖLK
Universität Göttingen
Germania

WOLF-DIETER STEMPEL
Bayerische Akademie der Wissenschaften
München, Germania

MADELEINE TYSENS
Université de Liège
Belgio

FRANÇOIS ZUFFEREY
Université de Lausanne
Svizzera

MUCCHI EDITORE

Les *Dècades* de Titus Livi en català (ms. British Library, Harley 4893)

La traducció catalana medieval de les *Dècades* de Titus Livi es conserva incompleta en un manuscrit copiat a finals del segle XIV o ben a principis del XV (London, British Library, Harley 4893). Tan sols conté els set primers llibres de l'obra.¹ És traducció fidel, no pas de l'obra original en llatí, sinó de la versió francesa que el monjo benedictí Pierre Bersuire n'havia fet entre 1354 i 1358 per al rei de França Joan el Bo.² El manuscrit no permet datar amb exactitud la traducció ni identificar el traductor català perquè no hi ha pròleg ni colofó.³

El manuscrit Harley 4893 (L d'ara endavant) és acabat: està il·luminat amb grans caplletres filigranades combinant tres colors (blau, vermell, lila) i orla marginal a l'inici de cada llibre, i amb altres caplletres més petites a l'inici de cada capítol; el text va ser corregit per una segona mà de principi a fi; les majúscules del text sencer estan safranades; el setè llibre finalitza a poc més de mig quadern (f. 245r) i els darrers folis són en blanc. El luxe de la il·luminació, la cura en la correcció del text (feta abans de la il·luminació), el format gran (370 x 270 mm.),⁴ l'ús de pergamí i paper per als quaderns, i la lletra clara i

¹ Titus Livi va escriure l'obra en 142 llibres. Durant els segles XIII-XV només es coneixien els llibres 1-10 (primera dècada: primers temps de Roma), 21-30 (tercera dècada: segona guerra púnica), 31-32 i 34-40 (quarta dècada: guerra macedònica). La quarta dècada, llavors encara incompleta, havia estat retrobada a finals del segle XIII, després de segles desapareguda. Vegeu G. BILLANOVICH, *Petrarch and the Textual Tradition of Livy*, in «Journal of the Warburg and Courtauld Institute», XIV (1951), pp. 137-208; i *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo*, Padova 1981.

² Per a la vida i l'obra de Bersuire, vegeu Ch. SAMARAN – J. MONFRIN, *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris (1290?-1362)*, Paris 1962.

³ Entre el f. 5 (final del glossari) i el f. 6 (inici del pròleg) falta un foli; podia ser en blanc o podria haver-hi hagut el pròleg del traductor.

⁴ Els folis eren originalment una mica més grans. Van ser guillotinat pels tres costats en alguna de les restauracions a què va ser sotmès el manuscrit (una el 1966 al British Museum, com indica una nota en un dels folis de guarda moderns al final del manuscrit, i

ben traçada del copista indiquen que el manuscrit fou treball d'un taller professional. És clar que el text no continuava més enllà d'on acaba actualment. La còpia podria haver seguit en un segon volum. Ara bé, faria estrany que s'hagués tallat una dècada en aquest punt: els exemplars de la versió francesa de Bersuire rarament parteixen una dècada en dos volums, i els pocs que ho fan la tallen a la meitat (abans o després del cinquè llibre).⁵ És possible que l'antígraf del manuscrit **L** ja fos incomplet. Hi ha constància de l'existència d'almenys un altre exemplar de les *Dècades* en català amb el mateix contingut. En un inventari de llibres propietat d'un mercader barceloní, Pere Saclosa, redactat el 1471, consta un volum en català de les *Dècades* que acabava al setè llibre de la primera dècada i que no pot ser el mateix manuscrit **L**.⁶ Això podria fer pensar que la traducció catalana no es va acabar mai, que només es van traduir els set llibres que conservem. Però l'inventari de llibres de Melcior Sunyer, ciutadà de Barcelona, de 1504, registra un «libre appellat Titu Livio, scrit en ploma en paper. Comença en la primera pàgina: “Assí comença y la segona”. E fi-

una altra anterior, feta potser quan es van numerar els folis en llapis el 1885, de la qual queden rastres als marges d'alguns folis).

⁵ Un d'aquests exemplars té quatre volums distribuïts de la manera següent: el primer conté els llibres 1-5 de la primera dècada (París, Bibliothèque nationale de France, fr. 716), el segon els llibres 6-10 (fr. 717), i els dos últims la tercera i la quarta dècada respectivament (fr. 718 i 719). L'exemplar fr. 269-272 també ocupa quatre volums, però separa la primera dècada abans del cinquè llibre (fr. 269: llibres 1-4, fr. 270: llibres 5-10, fr. 271: tercera dècada, fr. 272: quarta dècada).

⁶ «un libre ab posts cubertes de cuyro blau, ab X bolles e IIII gaffets, de forma de full comú, scrit en paper a corondells, en vulgar cathalà, apellat lo *Setèn libre de la primera Dècada* de Tito Livio. E comença en la letra vermella: “aquest és lo capítol de la declaració”. E en la letra negra: “augur auguraments inauguracions”. E acaba en la letra negra: “e Norla, columpnes romanes”, e en letra vermella: “assí acaba lo Setèn libre de la primera Dècada de Tito Livio”» (J. M. MADURELL MARIMÓN, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi*, Barcelona 1974, p. 97, doc. 144). La traducció catalana acaba així el setè llibre: «car ultra la liguança dels letins, falsa e no fiable, los privernates pillaren e guastaren per diverses corragudes Ecia, Cecia e Norla, columpnes romanes» (f. 245r), on «columpnes» és una mala lectura del traductor o un error del manuscrit francès que traduïa: cf. «car outre l'aliance des latins, fallace et non fiable, li privenate pillierent et gasterent par diverses courses Ecie, Cecie et Norle, *colonies* romaines». Llevat que l'escrivà de l'inventari s'hagués equivocat, aquest exemplar no pot ser el manuscrit **L** perquè la rúbrica final del setè llibre està escrita en vermell; en canvi, en el manuscrit **L** és en negre. A més, l'inventari descriu un volum «de forma de full comú, scrit en paper», i aquesta descripció no s'adiu amb el manuscrit conservat.

neix en la mateixa pàgina: “e li feren”. E acaba en la darrera carta no complida: “ut amplius prevaleat”». ⁷ És clarament en català i s’ha de referir a la tercera dècada, la qual era coneguda com a «segona» perquè l’autèntica segona dècada estava perduda – així, en la seva versió de les *Dècades* Bersuire anomena *seconde* la tercera dècada, i *tierce* la quarta –. Si no es tracta d’una traducció posterior, aquest exemplar de la tercera dècada en català és el testimoni que la traducció de les *Dècades* no es va aturar al setè llibre de la primera dècada, sinó que comprenia almenys la primera i la tercera. ⁸ A diferència del manuscrit **L**, el seu antígraf segurament portava una taula de rúbriques, esperable en un manuscrit de les *Dècades*, sigui en la llengua que sigui. ⁹

En una traducció com la dels set llibres de les *Dècades* catalanes en què inicialment hi ha poques dades sobre el seu origen i circulació, pot ser reveladora la filiació del text traduït amb l’obra original – aquí, la versió de Bersuire –, necessària d’altra banda per a una edició crítica. L’examen dels exemplars de la versió francesa de les *Dècades* de Bersuire i la consegüent localització d’un manuscrit de la biblioteca del duc Joan de Berry amb un text molt proper a la traducció catalana (Ginebra, Bibliothèque Publique, fr. 77), sumats a la documentació d’arxiu existent, permeten proposar la vinculació de la traducció catalana de les *Dècades* a l’entorn de l’infant Joan d’Aragó (el futur Joan I) després de 1383, com veurem al final d’aquest article. ¹⁰

⁷ MADURELL MARIMÓN, *Documentos para la historia* cit., p. 382, doc. 220, ft. 4. Tal com indica Madurell, el volum acabava amb un altre text escrit en llatí, que no he identificat.

⁸ No hi ha cap indicatiu d’una segona traducció en català de les *Dècades*.

⁹ Ho suggereixen errors en les rúbriques dels capítols com repetir la mateixa part d’una rúbrica en dos capítols successius (per exemple, «Com Romulus e Remus foren nòdrits e de la mort de Remus» cap. 5, «Com Roma fo fundade e hedificade e en qual temps e de la mort de Remus» cap. 6; Remus mor al capítol 6). Aquestes repeticions s’expliquen si el copista del manuscrit **L** o el d’un manuscrit anterior les copiaven d’una taula.

¹⁰ Aquest article és resultat de la tesi doctoral *La traducció catalana de les “Dècades” de Titus Livi. Estudi i edició del llibre I*, presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona el 2010. El glossari de la traducció ja havia estat publicat a L. FERRERES, *La “declaració dels mots” de la traducció catalana anònima de Titus Livi*, in «Anuari de filologia», XIV (1991), pp. 25-41. Vegeu també C.-J. WITTLIN, *La traducció catalana anònima de les Històries romanes I-VII de Titus Livi*, in «Estudis romànics», XIII (1963-1968), pp. 277-315.

L'objectiu de la filiació del text d'una traducció amb l'obra original és localitzar l'exemplar a partir del qual el traductor va traduir una obra (i.e. la font) o, quan això no és possible, l'exemplar o exemplars conservats més propers a la traducció. Això permet distingir els errors comesos pel traductor dels errors que ja eren a la font que traduïa.¹¹ En les traduccions medievals, qualsevol accident en la còpia del text de partida (un mot mal copiat en un manuscrit o una innovació d'un copista) determina un resultat o un altre en la traducció, igual que una errata tipogràfica o de puntuació en una edició d'un text modern pot provocar una traducció desviada de la voluntat de l'autor.¹²

La versió de Bersuire, molt divulgada a les corts nobiliàries franceses a partir del regnat de Carles V (1364-1380), comprenia les tres dècades que es coneixien a mitjan segle XIV, amb la novetat de la quarta (vegeu nota 1). Bersuire va completar la versió amb un glossari col·locat després del pròleg que conté la definició d'una setantena de mots relacionats amb la milícia, la política i la religió romanes, i amb una sèrie de glosses intercalades al text que expliquen el significat d'un mot, comenten un passatge i afegeixen explicacions culturals o descripcions de personatges. Van precedides de l'etiqueta *incident* en la majoria de manuscrits,¹³ i es distribueixen de manera irregular al llarg del text. Aquests materials tenen la funció de facilitar la comprensió d'un text d'història antiga al públic cortesà del segle XIV. Tant el glossari i els incidents com el pròleg de Bersuire van ser incorporats a la traducció catalana.

Es conserven seixanta-sis manuscrits de la versió francesa de les *Dècades* de Bersuire (amb el text sencer o amb només una dècada o dues), dos fragments de folis solts, i tres edicions antigues.¹⁴ Només

¹¹ Vegeu M. MORRÁS, *El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales*, in «La Corónica», XXX (2002), pp. 203-247; M. LLUCH, *Editar el “Jugurta” català del segle XIV: un plantejament metodològic*, in «Cultura Neolatina», LIV (2004), pp. 559-593.

¹² Vegeu-ne exemples a M. ORTÍN, *La traducció, i el seu estudi, de bracet de la filologia*, in S. GONZÁLEZ RÓDENAS – F. LAFARGA (eds.), *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo*, Vic 1997, pp. 83-91.

¹³ En la resta, s'anomenen *declaration*, *exposition* o *incidence*.

¹⁴ París, Jean Dupré, 1486 o 1487; París, Guillaume Eustache i François Regnault, 1515; i París, Galliot du Pré, 1530. Donen la llista dels manuscrits SAMARAN – MONFRIN, *Pierre Bersuire* cit., pp. 189-192; s'hi ha d'afegir el manuscrit BnF, Nouv. acq. fr. 27401,

el glossari i el pròleg de Bersuire han estat publicats modernament,¹⁵ i encara no s'ha fet una col·lació sistemàtica de tots els exemplars que permeti establir-ne la relació textual. Sí que podem distingir clarament dos manuscrits que porten l'estadi més antic del text: París, BnF, nouv. acq. fr. 27401 (que anomenaré **P21** a partir d'ara), i Oxford, Bodleian Library, Rawlinson C447 (a partir d'ara **O**). Es diferencien de la resta de manuscrits per l'absència de rúbriques i de divisió del text en capítols, i per un text millor que manté lliçons bones on els altres manuscrits conservats introdueixen errors (vegeu, per exemple, el cas 10 més avall). A més, **O** copia els incidents al marge, en comptes d'incorporar-los dins el text, com fan la resta de manuscrits; **P21** els omet.¹⁶ Durant el regnat de Carles V, la distribució i la presentació del text van canviar: el text es dividí en capítols, s'hi introduïren rúbriques i s'il·lustrà amb miniatures sobre episodis famosos de la història de Roma.¹⁷ Probablement en aquest procés també es van incorporar els incidents dins el text. La resta de manuscrits francesos conservats, tots molt luxosos i la majoria amb miniatures, corresponen a aquest estadi, llevat de dos: BnF, fr. 264-266 (**P7**) i BnF, fr. 20071-20072 (**P20**). Aquests dos manuscrits porten un *remaniement*, una nova versió que refà i corregeix el text de Bersuire recorrent a l'obra original en llatí de Livi segons una còpia millor que la que havia tingut Bersuire; també elimina incidents i n'afegeix de nous.¹⁸

aparegut en una subhasta a París a finals del 2004 (vegeu M.-H. TESNIÈRE, *Un Manuscrit exceptionnel des "Décades" de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire*, in C. GALDERISI – C. PIGNATELLI (eds.), *La Traduction vers le moyen français, Actes du IIe Colloque de l'AIEMF (Poitiers, 27-29 avril 2006)*, Turnhout 2007, pp. 149-163).

¹⁵ E. ARCAINI, *Pierre Bersuire, primo traduttore di Tito Livio*, in «Convivium», XXXV (1967), pp. 732-745; M.-H. TESNIÈRE, *À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C 447*, in «Romania», CX-VIII (2000), pp. 449-498.

¹⁶ TESNIÈRE, *À propos de la traduction de Tite-Live* cit. i TESNIÈRE, *Un Manuscrit exceptionnel des «Décades» de Tite-Live* cit., per a les qüestions formals que identifiquen **O** i **P21** com a testimonis de l'estadi més antic; aquests treballs de Tesnière no es basen en l'anàlisi de lliçons i errors del text.

¹⁷ M.-H. TESNIÈRE, *Les "Décades" de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V*, in M. HOFMANN – C. ZÖHL (eds.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril*, Turnhout-Paris 2007, pp. 345-351.

¹⁸ Tesnière va identificar aquest remaniement en **P7** (*Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., FR. 264-265-266)*, in

A causa de la insuficiència de dades sobre la transmissió manuscrita de les *Dècades* de Bersuire, l'estudi de la traducció catalana ha demanat la feina prèvia d'examinar directament el major nombre possible de manuscrits francesos. De la seixantena de manuscrits conservats, quaranta-vuit contenen la primera dècada; de dos d'aquests, però, se n'ha perdut el rastre.¹⁹ Per destriar les còpies que més s'apropen a la traducció catalana, n'he consultat quaranta-un (vegeu-ne la llista a l'apèndix). La col·lació de la traducció catalana amb els manuscrits francesos ha donat un resultat per al llibre I i un resultat diferent per als altres sis llibres. El llibre I és peculiar: conté una gran quantitat d'errors que vinculen el text català amb una branca molt corrompuda de la tradició francesa que anomeno F^a, i en especial amb dos manuscrits d'aquesta branca: Ginebra, Bibliothèque de Genève, fr. 77 (**G1**), i París, BnF, fr. 716 (**P9**) (vegeu apartat I). La font és molt clara en aquest cas. En canvi, els llibres II-VII i el glossari de la traducció catalana s'acorden més amb les lliçons comunes de la tradició francesa, i per tant transmeten un text molt millor que s'allunya del tot de F^a (vegeu apartat II). La traducció catalana depèn, doncs, de dues fonts diferents, una per al llibre I i una altra per als llibres II-VII.

1. *El llibre I: identificació de la branca F^a*

(i) La col·lació del llibre I (inclou el pròleg) amb els manuscrits francesos permet aïllar un grup de setze manuscrits amb errors comuns que els separen de la resta de la tradició francesa i que la traducció catalana també porta. Són **G1, H, K, P5, P9, P18, T, B2, C1, C2, N1, N2, P3, P19, P23 i V2** (vegeu els manuscrits a què correspon cada sigla a l'apèndix).

1. «de aquest Scanius alguns volgueren dir que ell era nat abans que Troya fos destrohida de la fembra appellada *Enira*» (cap. 3, f. 8r)²⁰

«Romania», CVII (1986), pp. 231-281); ara hi podem afegir **P20**.

¹⁹ Són dos manuscrits de l'antiga col·lecció Cheltenham. Vegeu l'apèndix (núm. 47 i 48).

²⁰ Totes les cites del text català segueixen l'edició de FERRER, *La traducció catalana medieval* cit., basada en l'únic manuscrit.

enira: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 N1 P3 P19 P23 V2 / *erusa*: O P21,²¹ Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P11 P12 P15 P16 P22 P24 / *eruca*: P17 / *erupa*: P6 / *erula*: V1 / *crusa*: B1 P13 P14 / *creusa*: P7 P20, P10 / fragment omès: B3, C2 / omès per pèrdua de folis: N2²²

2. «Tu, donques, Júpiter ... vulles ara ... aquesta fuyta, qui és *lega* e vil·lana, cessar e aturar.» (cap. 11, f. 13r)

laide: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 / *orde*: O P21, P7 P20, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P17 P22 P24 V1 / *forte*: P16 / omès per pèrdua de folis: N2

3. «Açò fo en aquell loch hon ara és *lo fer Romulus* dins la ciutat de Roma» (cap. 4, f. 9r)²³

le fer Romulus: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 / *le fier Romulus*: O P21, B1 B3 Ch1 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P15 P16 P17 P22 P24 V1 / *le figuier de Romulus*: P7 P20 / *les figures Romulus*: N3 / *la tombe Romulus*: P10 P14 / omès per pèrdua de folis: N2

4. «Lavors Romulus e la multitut de aquells *qui ab ell se'n fugiren*, levà al cel ses armes e dix aquests mots ...» (cap. 11, f. 13r)²⁴

de ceulx qui o lui s'en fuioient: G1 P5 P9 P18 P19; *de deux qui avecques lui s'en fuioient*: T / *de ceulx qui estoit avec lui*: H K, B2 C1 C2 N1 P3 P23 V2 / *de ceulx qui s'en fuyoient*: O P21, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P17 P24 V1 / *des rommains qui s'en fuioient*: P16 / *d'iceulx rommains qui s'en fuioient*: P22 / *des fuians*: P7 P20 / omès per pèrdua de folis: N2

5. «Après Latí, regnà *Apis*. Après *Apis*, regnà Capis.» (cap. 4, f. 8v)

Apis: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 / *Acis*: O P21, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P16 P17 P22 P24 V1 / *Athis* o *Atis*: P10 P14, P7 P20 / fragment omès: B1 / omès per pèrdua de folis: N2 (cf. *Atys* lat.)

²¹ Les comes separen les branques definides: **O** i **P21** (estadi més antic), **P7** i **P20** (*remaniement*) i les que es definiran en aquest apartat (F^a i F^b).

²² El manuscrit **N2** està molt malmès. Hi falten els primers quaranta-tres capítols (excepte un fragment del capítol 40) i els últims folis del llibre X de la primera dècada.

²³ «fier Romulus» ('figuera de Ròmul') s'ha confós en «fer Romulus» ('Ròmul ferotge') ja en F^a.

²⁴ «ab ell» és un afegit erroni perquè Ròmul no fugí, només fugen els seus homes.

6. «Mas la ciutat de Col-latí e tota la terra de *Gualata* fins en Roma lus és stada tolta.» (cap. 33, f. 28v)

Galate: G1 H K P5 P18 T B2 C1 C2 P3 P19 P23 V2 / *Callate*: P9, N3 P22 / *Callace*: B1 N4 P2 P4 P8 P11 P13 P24; *Tallace*: P6 / *Collace*: O P21, P7 P20, B3 Ch1 P1 P12 P16 P17 V1 / *a l'entour*: P10 P14 / mot omès: N1 P15 / omès per pèrdua de folis: N2 (cf. *Collatiam* lat.)

7. «E là hon ell veyia bé que ell no podia haver *conseyll*, *confort* et ajuda ne dretura, e per açò tot scientment ell se comportava en guisa de un horat» (cap. 45, f. 39v)

conseil confort: G1 H K P5 P18 T B2 C1 C2 N1 N2 P3 P19 P23 V2 / *confort*: O P21, P7 P20, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1, P9

8. «La qual resposta *los tres frares* manaren sobiranament ésser çelada» (cap. 45, f. 39v)

les freres: G1 H K P5 P18 T B2 C2 N1 N2 P3 P19 P23 V2 / *les filz du roy*: O P21, P7 P20, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1, P9 / fragment omès: C1

Un d'aquests manuscrits, **P9**, només comparteix els errors del grup a la primera part del llibre, i s'acorda amb les lliçons comunes de la resta de la tradició a la segona part. El canvi es produeix entre els capítols 31 i 32, i es remunta possiblement a l'antígraf de **P9**. Compareu els exemples 1-5, corresponents als primers capítols, amb els exemples 6-8, corresponents als últims capítols: **P9** llegeix com la resta de manuscrits de F^a en els primers i, en canvi, porta la lliçó comuna en els últims.

(ii) El grup de setze manuscrits identificat en l'apartat anterior (i) es divideix en dues branques. Totes dues contenen errors que les separen clarament una de l'altra. La traducció catalana depèn de la primera, que anomeno F^a i que comprèn **G1, H, K, P5, P9, P18 i T** (exemples 9-11 a sota). Els manuscrits d'aquesta branca són de finals del segle XIV o principis del XV, excepte **P18**, que és del tercer quart del xv. Anomeno la segona branca F^b; tots els manuscrits són més tardans que els de F^a, d'entre mitjans i finals del segle XV.²⁵

²⁵ Bona part dels manuscrits de F^b (**B2, C1, C2, P3, P23, V2**) porten copiada, entre la primera dècada i la tercera, la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leo-

9. «Incident. La pomarada era un loch hon hom turmentava los crimosos. D'altra part, trop yo que açò és l'espai sens cases entorn *los sants* dins la vila per anar les gents d'armes.» (cap. 23, incident, f. 21r)

les sains: P9 (F^a) / *les murs sains*: H K P5 T (F^a); *les murs cains*: G1 (F^a) / *les murs sans*: P18 (F^a) / *les murs*: O, P7 P20, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P6 P10 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1, B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 (F^b) / fragment omès: P21, P11 P12 / omès per pèrdua de folis: N2 (F^b)

10. «Aquella bataylla fo segona e benaventurada al poble dels latins. Mas, per tot cert, ella fo a Eneas la darrera de ses obres mortals, car ell morí aquí. E fo creegut que ell fo transportat ab los déus, e fo appellat despuixs *Prodiges*.» (cap. 2, f. 8r)

prodigees: G1 H K P5 P9 P18 T (F^a), P15 / *prodiges*: B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 (F^b) / *podigees*: P24 / *pedigees*: N3 P2 P17 / *pedigetes*: B1 Ch1 N4 P1 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P16 P22 V1 / *jovis indigetes*: O P21 / *jupiter indigete*: P7 P20 / omès per pèrdua de folis: B3, N2 (F^b)

11. «Ell ordonà que *trametria* habitants romans en les viles de Signea e de Circea a ffi de créixer l'imperi romà» (cap. 45, f. 39r)

trametroit: G1 H K P5 P9 P18 T (F^a), O P21, B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P17 P22 V1 / *trouveroit*: B2 C1 C2 N1 N2 P3 P19 V2 (F^b) / *envoieront*: P7 P20, P15 P16 P24 / fragment omès: P23

Els manuscrits de F^b porten sovint un estadi més avançat d'errors que es troben en F^a (vegeu exemple 10 a dalt), però a vegades mantenen una lliçó bona on F^a introdueix un error (exemple 9). A més, tots els manuscrits de F^b porten una sèrie de notes breus en llatí, que es troben també en els manuscrits **P5** i **T** de la branca F^a. En **P5** i **T** aquestes notes són copiades als marges, mentre que en els manuscrits de F^b estan inserides dins el text, interrompent la narració però copiades en vermell per distingir-les.²⁶ Les notes deriven, doncs, d'un an-

nardo Bruni que Jean le Bégue havia fet el 1445, la qual cosa dona un *terminus post quem* a la branca F^b. La traducció del *De primo bello punico* supleix la pèrdua de la segona dècada de Livi, que relatava precisament la primera guerra púnica.

²⁶ Aquestes notes en llatí són fragments extrets de l'obra original de Titus Livi, breus títols que indiquen el tema d'un passatge o el terme llatí de vocabulari específic del text, i reemissions a passatges concrets dels *Factorum et dictorum memorabilium* de Valeri Màxim en els quals s'explica la mateixa història o es parla del mateix personatge.

tecedent comú. La traducció catalana no porta aquestes notes llatines, ni tampoc els errors propis de F^b, excepte en un parell de casos en què l'error del text català coincideix excepcionalment amb el d'algun dels manuscrits de F^b:

12. «Presa e ocupada la ciutat de Guàbia axí com dit és, lo rey Tarquí féu pau ab los equins e renovellà ligançes e treves ab los toscans. E depuix se convertí als *vegetes* de la ciutat, dels quals fo lo temple de Jovis» (cap. 44, f. 38v)

vegetes (no significa res): C2 (F^b) / *negoces*: la resta de mss consultats (cf. *negotia* lat.)

13. «— Fas-me tu misatger real del poble romà querita, mos *vassalls* e mos companyons?» (cap. 20, f. 19r)

vassaulx ('vassalls'): P23 V2 (F^b) / *vaissiaux* ('recipients'): la resta de mss consultats (cf. *uasa* lat.)

Els apartats (i) i (ii) demostren que la font de la traducció catalana del llibre I pertanyia a la branca F^a. Tot el llibre s'adiu amb el text d'aquesta branca, tant pel que fa als errors com a la distribució dels capítols (que no sempre és igual en tota la tradició). Deixant de banda els casos 12-13, en tot el llibre I de la traducció catalana (37 folis), només hi ha dos errors francesos (casos 14-15) i un breu afegit (cas 16) que no coincideixen amb els manuscrits identificats com a F^a; ho fan amb testimonis d'altres branques de la tradició.

14. «ell li havia donada en matrimoni una filla ... que era appellada Lavina. Lo qual matrimoni és stat ferma fe e sperança als troyans de ésser venguts en çerts lochs per habitar, e que lur lingua error e lur *variabletat* devia ésser ferma.» (cap. 2, f. 7v)

variabilité: P10; *variableté*: P14 / *vagableté*: P21, B1 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P17 P15 P16 P22 P24 V1; *vagabilité*: O (cf. *Ea res utique Troianis spem adfirmat tandem stabili certaue sede finiendi erroris* lat.) / Altres variants errònies: *valableté*: G1 H K P5 P9 P18 T, P19; *vaillablesce*: B2 P3 V2; *vaillable*: C1 P23; *vaillance*: C2; *vaillantise*: N1 / fragment omès: P7 P20 / omès per pèrdua de folis: N2, B3

15. «E axí aquest per veritat no n'hi ajustà sinó VI [centúries], a les quals ell no donà propis noms, abans volgué que fossen nomenats dels III primers

que Romulus ordonà, e axí com Prisque Tarquí havia volgut *de seres*.» (cap. 36, f. 31v)

Deserez: P6 / *des siennes*: G1; *des seues*: H K P5, P21 / Altres variants errònies: *dessevrer* P18; *desore* P9; *deseries*: V2; *deferer*: V1

16. «los jóvens romans corregueren a aquella part e arraparen les vèrgens qui eren vengudes aquí *per los jochs*» (cap. 9, f. 11v)²⁷

les vierges qui estoient venues pour veoir les gieux: P24 / *les vierges qui estoient venues*: G1 H K P5 P9 P18, P21, P6 V1

Les escasses discrepàncies en relació amb F^a en un text tan llarg i tan carregat d'errors asseguren plenament la dependència de la traducció respecte a la branca F^a i indiquen que la seva font havia incorporat aquests pocs errors i lliçons discrepants per contaminació.

(iii) Un cop identificada la branca de la qual depenia el manuscrit font del llibre I, queda destriar quin dels set manuscrits que la formen comparteix més errors amb la traducció. Els exemples 17-20 il·lustren que **G1**, **H** i **P9** són els més propers (per a la majoria dels exemples següents – també en 15 i 16 a dalt –, utilitzo una selecció representativa dels quaranta-un manuscrits francesos, atès que la branca F^a ja és clara; **P21** és el manuscrit de referència per a les lliçons bones):

17. «Eneas, per semblant *fortuna*²⁸ gitat de sa terra, mas les fades destinades manants aquell e ordonants a major començament de altes coses, se'n vench primerament ab grans navilis e ab grans gens en Macedònia.» (cap. 2, f. 7v)²⁹

²⁷ L'afegit «pour veoir les gieux» en **P24** pot ser una repetició. El passatge complet, segons la resta de manuscrits francesos, és: «La ou ilz virent que les jeux commencerent et ilz virent que les forains furent ententis *pour les jeux regarder*, oy un signe qui estoit entre eulz ordonné, la jouventé rommaine s'en courut celle part et ravirent les vierges qui estoient venues, et les plus belles ilz porterent aux peres et aux plus souffissans».

²⁸ La lliçó «fortuna» és una esmena del corrector del manuscrit **L** a l'error del copista, que escrigué «per semblant forma».

²⁹ L'error de F^a («fortunite») ha donat lloc a un nou error («fortune») en alguns manuscrits de la branca.

par semblable fortune: G1 H P9 (F^a), B2 P3 P19 P23 V2 (F^b) / *par semblable fortuneite*: K P5 P18 T (F^a) / *par semblable infortuneite*: P21, B1 P1 P6 P8 P12 P15 V1

18. «[*els prínceps antics romans*] conquistaren antiguament les terres e edificaren *imperis romans e realms*» (pròleg Bersuire, f. 6r)³⁰

empires rommaines: H; *empires et rommainnes*: G1; *cités, villes et chasteaux et empires romaines*: P9 (F^a) / *empires et royaumes*: K P5 P18 T (F^a), O P21, B2 C1 C2 P3 P19 P23 V2 (F^b) / B1 B3 Ch1 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1 / *roiaumes*: P7 P20 / *les pays et les royaumes et empires*: N3 / fragment omès: N1 N2

19. «E tota vegada serà açò cosa de molt gran trebayll, per ço que covendrà repetir e descriure les coses qui són fetes de DCC anys a ençà. Les quals són *trobades de poch començament*, car a present la granesa de aquelles lurs és treballosa.» (pròleg Titus Livi, f. 6v)³¹

sont trouvees de petis commencemens: P9; *sont trouvees de petis commencemens et tant creues*: G1 H K P18 (F^a), B2 P3 P19 P23 V2 (F^b) / *sont trouvees de petis commencemens et tant terrenes*: P5 T (F^a) / *sont tant creues de petis commencemens*: P21 / B1 P1 P6 P8 P12 P15 V1

20. «Lavors ha hedificada Eneas una ciutat que ell appellà Lavina *en honor de sa muller Lavina, per la amor de sa muller*.» (cap. 2, f. 7v)³²

en l'onneur de sa femme Lavine pour l'amour de sa femme: G1 H K P9 P18 (F^a), C1 P3 P19 (F^b) / *en l'onneur et pour l'amour de Lavine sa femme*: P5 T (F^a) / *en l'onneur de sa femme Lavine*: B2 P23 (F^b) / *pour l'amour de sa femme*: C2 (F^b), P21, P15 B1 P1 P8 P12 P22 V1

G1, H i P9 són els manuscrits amb els quals la traducció catalana comparteix més errors. En poquíssimes ocasions la traducció catala-

³⁰ En aquest cas, la traducció catalana incorpora tant l'error («romans») com la lliçó bona («realms»), cosa que no passa en cap dels manuscrits francesos.

³¹ Aquest exemple demostra que la traducció catalana porta el mateix error que els manuscrits de F^a i F^b («trouvees» en lloc de «creues»). En aquests manuscrits, s'ha restituit la lliçó bona al final de la frase (**P5** i **T** amb un nou error). La coincidència exacta del text català amb **P9** per l'omissió de «et tant creues» pot ser casual o no; tenint en compte els casos de l'apartat (vi), segurament no ho és.

³² «en l'onneur» és una repetició fruit de la confusió entre «amour» i «onneur». Els manuscrits de F^a porten la lliçó bona i l'error alhora.

na porta un error que coincideix amb **K**, **P18**, **P5** o **T** i no amb **G1**, **H** i/o **P9**.

Els dos manuscrits més allunyats de la traducció catalana són **P5** i **T**. Aquests dos manuscrits, estretament relacionats, són els que contenen menys errors de la branca. **T** és còpia de **P5**, directa o amb intermediari: tots els errors de **P5** són a **T** (fins i tot llacunes que no es poden haver produït independentment), però **T** conté alguns errors més, únics.³³ A més, són els únics manuscrits de F^a que porten còpiades, de la mateixa mà del copista, les notes en llatí als marges (apartat ii). Només en dos casos la traducció catalana s'apropa més a l'error de **P5** i **T** que a la lliçó dels altres manuscrits de F^a. En el primer (21) també **G1** i **H** el porten, però la grafia de **P5** i **T** explica millor l'error en català. En el segon (22), l'error es troba també a **P18**.

21. «Los fidenates ... ajustats ab si los coratges d'aquells de Vege per la covinença que los albans *entrassen* los romans, farien de lur vila e sí-s són armats notòriament e apperta contra los romans.» (cap. 24, f. 21v)

entrassent: P5 T; *entraissent*: G1 H / *en traissant*: K P9 P18, P3 P19, P21, P6 P8 P15 V1

22. «Donchs aquella flama celestial te deu ara despertar, considerant que nós havem regne qui fo *peletras*» (cap. 35, f. 30r)

nous avons regne qui fu peletras: P5 P18 T / *nous avons regne qui fu peletins*: H / *nous avons regne qui fu pelerins*: G1 K P9, P6, B1 B3 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P11 P13 P17 P22 / *nous avons regne qui fusmes pelerins*: O, B2 C1 C2 P3 P19 P23, P12 P14 P15 P24 / *nous avons regne qui sommes pelerins* P21 / *nous qui estions pelerins avons regne*: P16 / *nous qui fusmes pelerins et estranges avons regne*: P7 P20 / *nous qui avons regne estions estrenges et non pas de Romme*: N1 / *omès per pèrdua de folis*: N2

(v) Dels tres manuscrits més propers a la traducció catalana (**G1**, **H** i **P9**), **H** s'acosta a **G1** (vegeu com en tots els exemples anteriors llegeixen igual), però comet molts més errors (errors que no es troben en cap altre manuscrit) i innova molt (s'hi troben lliçons úniques i

³³ Per exemple, *joye* **T** en lloc de *voye* (cap. 1); *prendre* **T** en lloc de *perdre* (cap. 1); *deux* **T** en lloc de *ceux* (cap. 11). En tots aquests casos, la lliçó de **P5** és la comuna a la resta de la tradició.

intents poc reeixits de corregir errors).³⁴ Aquests errors i innovacions fan d'**H** un manuscrit particular i el separen de la traducció catalana.

(vi) Així doncs, **G1** i **P9** són els manuscrits més propers a la traducció catalana. Entre tots dos documenten la majoria dels errors i de les lliçons de la traducció. A més, presenten certes particularitats que la traducció catalana també ha heretat.

El text de **P9** és ple d'errors. Als que comparteix amb **G1** i **H**, s'hi sumen molts errors únics, alguns dels quals es troben a la traducció catalana. Per exemple (vegeu també 9 i 19 més amunt):

23. «Si aquest Titus Livius fo en temps de les bataylles *de Tul·li* ultra de Juli e de Pompey, qui faeren molt de mal» (rúbrica cap. 1, f. 6v)

Tuille: P9, *Tulles*: H / *civiles*: G1 K P5 T, P21 / *tiuiles*: P18

24. «ha lo rey Tul·li moguda guerra als *albins*» (cap. 27, f. 23v)

albins: P9 / *sabins*: la resta de mss.

25. «E semblà-li [a Tanquil] que lo loch del món hon persones stranyes podien més ésser honrades e avançades era Roma ... e pròpiament és loch pertanyent a hom fort e prous e *excerçitat*. *E recitava-li* [a Lucumó] en quina manera Tassius en temps passat, stranger, per sa virtut havia regnat en Roma» (cap. 31, f. 26v)

homme fort et preux et exercitant. Et li mettoit avant...: G1 H K P5 P18 / *homme fort et preux. Et recitoit et li mettoit avant...*: P9 / *home fort et preus et virtueus. Et li metoyt avant...*: P21

A més d'errors exclusius com aquests, **P9** i la traducció catalana comparteixen una altra particularitat. Els manuscrits de F^a i de F^b

³⁴ Alguns exemples: «passéz le fleuve du Tibre *en venant*» **H**, en lloc de «passés le fleuve du Tybre *en nouant*», que és la lliçó comuna; «*retourner* en la caverne» **H** (que és una repetició), en lloc de «*entrer* en la caverne»; o «Hercules *descendi* sa destre» **H**, en lloc de «Hercules *estendi* sa dextre», tots al capítol 7; «Si *coururent* les cenenses pour piller le champ des rommains» **H**, en lloc de «Si *entrèrent* les conenses pour pillier le champ des rommains» (cap. 10); «tant fu lors *riche* et tant advint a tart la fortune de ceste honneur» **H**, en lloc de «tant fu lors *rere* et tant avint a tart la fortune de cestui honneur» (cap. 10); «de ce issy une obscure *femme*» **H**, en lloc de «de ce issit une obscure *fame*» (cap. 15).

es caracteritzen per portar les rúbriques dels capítols més llargues que les de la resta de la tradició. Aquestes rúbriques resumeixen el contingut dels capítols amb més detall. **P9** és l'únic manuscrit que no porta aquestes rúbriques llargues pròpies de *F^a* i *F^b*, sinó les rúbriques comunes. La traducció catalana també porta les rúbriques comunes, com **P9**, i fins i tot la mateixa rúbrica equivocada al primer capítol i un mateix error a la rúbrica del capítol 16.

26. «Si aquest Titus Livius fo en lo temps de les bataylles de Tul·li ultra de Juli e Pompey, qui faeren molt de mal, de les quals guerres no parla gens de les antigues» (rúbrica cap. 1, f. 6v)

«Cist Tytus Livius fu au temps des batailles Tuille contre Juille et Pompee qui firent moult de maulx, desquelles guerres il ne parle pas mes des anciennes»: **P9** / «De la magnificence de Romme»: la resta de mss., inclosos els de *F^a*. En tots els manuscrits francesos consultats, el fragment «Cist Tytus Livius ... des anciennes» és un incident col·locat just al final del pròleg de Livi. **P9** i el manuscrit font de la traducció catalana havien de tenir un antecedent comú que havia confós aquest incident amb la rúbrica del primer capítol. Per a l'error «bataylles de Tul·li», veg. exemple 23.

27. «En quina manera *Minus* fon elegit rey de Roma après la mort de Romulus» (rúbrica cap. 16, f. 15v)

«Comment *Minus* fu esleus a roy de Rome après la mort Romulus»: **P9** / «Comment *Nume* fu esleu a roy de Romme après la mort Romulus, et du premier interregne»: *F^a* (cf. *Numa* lat.)

Convé recordar que en **P9** només una part del llibre I pertany a la branca *F^a* (apartat i). La proximitat entre **P9** i la traducció catalana només es dona, doncs, en la primera part del llibre I, fins al capítol 31, i en les rúbriques. A més, **P9** introdueix encara molts més errors únics que el text català no conté. Tot això assenyala que la traducció catalana era molt propera a un antecedent perdut de **P9**.

(vii) A diferència de **P9**, **G1** no conté gaires errors més que els que han passat a la traducció catalana. Per això el text de **G1** s'ajusta molt més a la traducció, si bé porta les rúbriques pròpies de *F^a*.

La traducció catalana acostuma a portar els errors i variants de **G1** tant si **G1** els comparteix amb **H** i **P9** (com hem vist a l'apartat v),

com si els comparteix amb altres manuscrits de F^a. L'exemple 21 (més amunt) ho il·lustra, també els següents:

28. «quant Èrcules se despertà, ell no sabé a quina part ell anàs çerquar sos bous, cor ell vehia los passos que li mostraven que los bous eren exits de fora, mas no pas *entre ells mateixes*.» (cap. 7, f. 10r)

entr'eulx: G1 H K / *entrés ens*: P5 P9 P18, P21

29. «En quina manera lo cap de l'infant *Servilius* gità flama de foch cremant» (rúbrica cap. 34, f. 28v, i la mateixa variant es va repetint als capítols 34-40 i 48)

Servilius: G1 / *Servius*: H K P5 P9 P18, P21 (cf. *Seruius* lat.).

Recapitem. Dels quaranta-un manuscrits francesos consultats, **G1** és el més proper a la traducció catalana; **P9** també hi és proper, però només fins al capítol 31. Per tant, el manuscrit font de la traducció catalana era extremadament proper a **G1**, i portava a més errors comuns a un antecendent de **P9**.

(viii) Queden un parell de característiques de la traducció catalana que permeten definir millor com era la font de què disposava el traductor. En primer lloc, algunes lliçons del llibre I de la traducció catalana indiquen que el manuscrit francès utilitzat pel traductor havia estat corregit. En alguna ocasió, la traducció porta la lliçó comuna a la tradició francesa mentre que els manuscrits de F^a porten un error:

30. «un jorn que llà on ella anava lavar les entràmenes dels sacrificis, ella se adormí sots un aybre, e Mars devallà, qui la emprenyà en durment. La qual cosa ella fengué per pahor de mort – o en veritat ella cuidà axí ésser, axí com diu Ovidi in libro De fastis –, la qual cosa axí *fundada* pot ésser que ella fo en dormint il·lusa o oppremuda del diable Incubus.» (cap. 4, f. 8v)

«... laquelle chose ainsi *fraudee* ...»: F^a / «... laquelle chose ainsi *fondee* ...»: la resta de mss.

31. «les armes dels jóvens començaren a brondir e los glavis resplandents a *luhir*» (cap. 21, f. 19v)

«... et les gleves resplendissans»: F^a / «... et les gleves luyans a resplendir»: P21

F^a ha perdut la lliçó «luysans». La font de la traducció catalana la va reincorporar, però en la posició equivocada, perquè manté «resplandents» com a adjectiu, igual que F^a.

Vegeu també l'exemple 18 més amunt, en què la traducció catalana transmet alhora l'error i la lliçó bona (com en 31). Aquests errors, que no podia corregir el traductor *ope ingenii*, indiquen que la font de la traducció (o un antecedent) havia estat corregit mínimament amb una manuscrit que duia les lliçons comunes.

(ix) En segon lloc, és possible que el manuscrit francès que va utilitzar el traductor portés anotacions al marge. En quatre llocs del primer llibre, la traducció no coincideix amb el text francès, sinó amb el comentari llatí de Nicolau Trevet a les *Dècades*.³⁵ Aquestes lliçons procedents del comentari de Trevet són ocasionals i no impliquen de cap manera la col·lació sistemàtica del text amb el comentari. No és probable que el traductor català, que tradueix del francès i no del llatí, es dediqués a recórrer al comentari per afegir quatre precisions. Sembla, més aviat, que aquestes lliçons ja devien ser en l'antígraf francès que traduïa, potser en forma de glosses al marge, i que el traductor simplement les va incorporar a la traducció. Aquest origen explica també que només es trobin en el primer llibre, perquè els altres llibres tenen una font diferent (II).

2. Els llibres II-VII

Els llibres II a VII de la traducció catalana no coincideixen amb el text de la branca F^a com ho fa el llibre I. No contenen els errors comuns a tots els manuscrits de la branca, ni els errors propis de **G1** o **P9**, o de qualsevol dels altres manuscrits de F^a. En canvi, s'acorden amb les lliçons comunes de la tradició manuscrita francesa i, en els casos poc freqüents en què contenen un error, aquest no coincideix amb F^a. Vegem-ne alguns exemples.

³⁵ Aquesta qüestió s'explica amb detall a M. FERRER, *Les traduccions francesa i catalana de Titus Livi i el comentari llatí de Nicolau Trevet*, in J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ – O. DE LA CRUZ PALMA – C. FERRERO (eds.), *Estudios de latín medieval hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (Bellaterra-Barcelona-Montserrat, 7-8 septiembre 2009)*, Firenze 2011, pp. 213-219.

Com que el text és molt llarg (els llibres II-VII ocupen dos-cents folis) i hi ha tants manuscrits francesos conservats, he seleccionat alguns manuscrits representatius per comparar-los amb el text català: **P21** (estadi més antic), els manuscrits de F^a, **V2** de la branca F^b, i **P6**, **N3**, **N4** i **V1** del conjunt de manuscrits que no pertanyen a cap de les branques establertes aquí. Els exemples 1-7 mostren com la traducció catalana no comparteix l'error de la branca F^a, sinó que porta la lliçó comuna. Són una petita tria de lliçons que il·lustra el comportament general del text.

1. «tan sobtosa e ten novella admiració sobreprès lo dit *cònsol* Tarquí Col·latí» (II, f. 45r)

consule: P21 P6 V1 N3 N4 / *Luce*: F^a V2

2. «Car contra *la opinió* de tots los enemichs vençuts ...» (III, f. 84v)

toute opinion: P21 P6 V1 N3 N4 / *toute esperance*: F^a V2

3. «lur sanch e lur linatge serie mesclat ab los *vil·lans*» (IV, f. 125v)

villains: P6 V1 P9 N3 N4 / *rommains*: F^a V2

4. «de tant com lo nombre dels cavallers crexia, de tant covenia fer majors talles e trahuts per lo sou, la qual talla de peccúnia paguaren *mal lur grat* aquells qui romanien en la ciutat. E ja fos que ells *servissen* a la cosa pública guardant la vila, açò no contrastant eren forçats de contribuir al sou dels cavallers qui anaven defora...» (V, f. 166r)

maugré leur: P6 P9 N4 / *maulgré eulx*: V1 N3 F^a V2

5. «E labores fahia gran vent. Lo foch cremà e obrí la via per entrar als anamichs. E no solament féu açò, hoc encara més lo foch anà fins al mig de les *tendes* ab gran vapor e gran fum e son e brogit e cruxits grans que fahia la matèria verda com cremave» (VI, f. 194r)

tentes: P6 V1 N3 N4 P5 V2 / *enemis*: F^a

6. «E foren creats Titus Quincius Cucuratus, Quincius Servilius Fidenas la *sinquena* veguada ...» (VI, f. 195r)³⁶

cinqa: V1 P5 / *quinte*: P6 N3 N4 / *quarte*: F^a V2

³⁶ **L** transmet un error, que he esmenat: «Quincius Servilius Fidenas Fiderias», on «Fiderias» és una repetició de «Fidenas».

7. «volien destruir e *dissipar* los sedicians no justament» (VII, f. 235v)
dissiper: P6 V1 N3 N4 P5 / *suppeditar*: F^a V2

Els llibres II-VII de la traducció catalana, doncs, no depenen de la branca F^a. La traducció catalana no és l'únic testimoni de F^a que canvia de font. El manuscrit **P5** d'aquesta branca fou copiat a partir de dos antígrafs diferents: fins al llibre V pertany a la branca F^a i a partir del VI se'n separa (vegeu exemples 5-7 a dalt). En l'apartat anterior (I) hem vist que **P9** pertanyia a la branca F^a en la primera part del llibre I i se'n separava a la segona; de la mateixa manera, també alterna lliçons pròpies de F^a amb lliçons que no ho són almenys en els llibres IV i V (exemples 3-4 a dalt).

La traducció catalana dels llibres II-VII conté molt pocs errors que derivin del text francès. La font era bona. Aquests errors escadussers de la traducció no permeten establir amb claredat de quina branca de la tradició francesa deriven els llibres II-VII. És clar que no podia ser un manuscrit pertanyent a l'estadi més antic, sinó a la versió més divulgada: per la distribució dels capítols i la presència de rúbriques, per la col·locació dels incidents i per errors com el següent:

8. «no semblara al poble que lur *poder* fos stat doblat» (II, f. 43r)
paeur: P21 / *pouvoir*: P6 V1 F^a V2 (cf. *duplicatus terror uideretur* lat.)³⁷

Els pocs errors dels llibres II-VII que depenen de la font francesa no es troben sempre en els mateixos manuscrits, però és interessant observar que molts es troben en **P6**, que porta un bon text. Per exemple:

9. «aquestes conteses tengueren aquestes coses en sospens fins a les comiçes, és a saber, fins a la elecció del consol qui fahia *abreujar* e a substituhir en loch de l'altre» (III, f. 94r)
subroger: P21 V1 N3 N4 F^a V2 / *abbregier*: P6

10. «la cosa que Ninus³⁸ fahia *primerament*.» (IV, f. 133v)
priveement: P21 V1 N3 N4 F^a V2 / *premierement*: P6

³⁷ No he pogut consultar **N3** i **N4** en aquest cas.

³⁸ Error per «Municius».

11. «Mas com aquí ell trobàs totes coses guastades e desertes, *hojyt* axí mateix de les sues com havia dels enemichs...» (IV, f. 147v)

ordes: P21 V1 N3 N4 F^a V2 / *hoides*:³⁹ P6

12. «los tribuns del poble regnaven perdurables per poder de *lurs termes* e de lur lengua» (III, f. 94r)

leurs crimes: P21 P6 N3 N4 F^a V2 / *leur terme*: V1

13. «ell se n'anà dret a Roma per lo pus dret camí que ell poch *trobar*» (IV, f. 147v)

tenir: P21 P6 N4 F^a / *trouver*: V1 N3 V2

La independència dels llibres II-VII respecte a la branca F^a implica un canvi d'antígraf. La font d'aquests llibres no pot ser de cap manera un manuscrit de F^a corregit amb una altra còpia millor. Si hagués estat així, haurien quedat rastres d'errors de F^a en els llibres II-VII, i no n'hi ha. El canvi d'antígraf es va poder produir en dos moments diferents: o el traductor català va treballar amb dos manuscrits francesos – un per al llibre I i un altre per a la resta –, o bé traduïa un sol manuscrit francès que havia estat copiat de dos exemplars. És poc probable, en principi, que el traductor català disposés de dos manuscrits francesos. L'ús de dos antígrafs diferents, un per al llibre I i un altre per als llibres II-VII, també hauria estat possible si el traductor no fos el mateix i la traducció s'hagués fet en dos moments. Ara bé, l'estil de la traducció no avala aquesta possibilitat perquè presenta les mateixes característiques tant en el primer llibre com en els altres sis. Així doncs, l'opció més versemblant és que el traductor català va fer servir un únic manuscrit francès per a la traducció i que aquest (o un precedent) havia estat copiat a partir de dos antígrafs diferents. S'hi havia començat copiant un manuscrit de la branca F^a molt pròxim a **G1**, i s'hi va continuar copiant un altre manuscrit que portava un text molt millor. No sorprèn si tenim en compte que dos manuscrits més de la branca F^a (**P5** i **P9**) també canvien d'antígraf. Aquests canvis d'antígraf en manuscrits que comencen copiant exemplars de F^a poden tenir a veure amb la baixa qualitat del text d'aquesta branca.

³⁹ La forma «hoides» és estranya en francès, però explica l'error de la traducció catalana.

La doble font present en la traducció catalana permet donar una explicació a la presència en el llibre I d'algunes lliçons bones on els manuscrits de F^a porten un error comú (apartat I.viii). Aquestes lliçons bones devien ser correccions. És fàcil pensar que, si a partir del llibre II es començà a copiar un manuscrit millor, s'aprofités aquest mateix manuscrit per esmenar alguns errors del llibre I.

3. *El glossari*

El glossari no depèn tampoc de la branca F^a, tot i que és copiat a l'inici del manuscrit, abans del pròleg de Bersuire i del llibre I. S'adiu amb les lliçons comunes, com passa en els llibres II-VII, i transmet poquíssims errors. El glossari de **P9** tampoc segueix el de F^a.

En la tradició francesa, el glossari és una peça autònoma, que es pot extreure fàcilment del conjunt i és prou breu perquè la contaminació entre els manuscrits sigui elevada. La traducció catalana acostuma a compartir la lliçó més estesa, sigui la bona (com en els exemples 1-2) o un error (com en 4). Per exemple:

1. «hom solia encerquar la volentat dels déus per los *cants* dels oçells o per los *volaments*» (entrada «Àugur»)

chans ... volemens: O P21 P6 V1 P12 N3 N4 / *chans ... vols*: P9 / *champs ... mouvemens*: F^a

2. «Rostres era un loch de Roma en lo qual hom havie mes antiguament los bechs de les gualees que hom havie *guanyades* en mar en senyal de perpetual victòria.» (entrada «Rostres»)

gaaingné: O P21 P6 V1 P9 P12 N3 N4 / *baillié*: F^a

3. «Faces eren certs senyals, ganfanons o banderes que lo cònsol e l'emperador solien fer portar denant ells en senyal *de* reyal o *emperial* *juridictió*.» (entrada «Fàçes»)

de imperial jurisdiction: O P21 P9 / *d'infernial jurisdiction*: F^a; *d'infernial jurisdiction*: V1; *dinferimal* N4 / *d'un fernual*: P6, *d'un feumal*: N3, *d'un fermail juridicion*: P12

4. L'entrada «Senat consult», que va col·locada entre «Senat donar» i «Senator», es repeteix per error amb variants després de «Senator» en la traducció catalana i en P6, N3, N4, V1 i F^a, però no en O, P21, P12 i P9.

A part d'errors com el de 4, que són molt estesos en la tradició, els altres errors d'origen francès que conté el glossari català són menys comuns i cap és present en F^a, però sí en **P6**. Són només aquests dos:

5. «Cavaller e cavalcador han aquesta differència entre los romans e per la manera del *pillar* en aquest llibre...» (entrada «Cavaller, cavalcador»)

pillier: P6 N3 P22 / *parler*: la resta de mss

6. «Sapiats que tots los officis públichs eren appellats magistrats en general, axí com eren entreroy, dictador, cònsol, pretor, censor, tribú, *osteur* e edil.» (entrada «Magistrats»)

esteur: P6 V1 P9 N3 / *questeur*: O P21 P12 N4 F^a

Per últim, en el glossari català hi ha tres variants poc comunes, que es documenten en **P7** (el *remaniement*) i en **P9**. En **P9** el glossari és copiat fora de lloc, al final del volum. Recordem que aquest manuscrit alterna fonts diferents (apartats I.i i II). El seu glossari correspon a la versió del *remaniement*. La traducció catalana no hi comparteix més que aquestes tres variants (7-9); la resta del glossari català no encaixa amb el del *remaniement*, el qual incorpora moltes lliçons úniques en relació amb el glossari comú.⁴⁰

7. «E açò no és altra cosa sinó lurs cavallers leugers com eren leugerament armats e qui ... ells podien córrer e saltar, envestir e fogir més que los altres, *com cas s'i sdevenia*» (entrada «Armadura»)

quant le cas se donnoit: O P21 P6 V1 P12 N3 N4 F^a / *se le cas advenoit*: P7 P9

8. «hom cridava per la vila que qui volria ésser *elegit* a la cavalleria romana donàs son nom e son linatge per scrit» (entrada «Delectió»)

estre escrips: O P21 P6 V1 P12 N3 F^a N4 / *estre escript et esleu*: P7 P9

⁴⁰ En aquest apartat, he consultat les lliçons del glossari de **P7** en l'aparat de variants de l'edició de TESNIÈRE, *À propos de la traduction de Tite-Live* cit., pp. 485-498.

9. «Açò no és àls sinó que ells pensasen *de si mateixes apparellar e a ells reparar e a ells arrear* quant a açò qui tocava les persones» (entrada «Curar») *d'euls repaystre et d'euls arroyer*: O P21 P6 V1 P12 N4 / *d'eux arroyer*: F^a / *d'eulz repaistre et appareiller*: P7 P9

En l'exemple 9, la traducció catalana recull tant la lliçó comuna (i.e. «a ells reparar e a ells arrear») com la variant de **P9** i **P7** (i.e. «apparellar»), la qual cosa indica que aquesta lliçó va entrar al text per contaminació. De la mateixa manera devien entrar les altres dues (8-9), que en aquest cas van substituir la lliçó comuna.⁴¹

Recapitulem. El glossari de la traducció catalana incorpora poquíssims errors d'origen francès. La majoria són errors comuns a bona part de la tradició i els altres es troben entre altres en **P6**, un manuscrit que ja compartia errors amb el text català en els llibres II-VII. També incorpora tres variants registrades en **P9** i **P7** (*remaniement*), que van entrar al text per contaminació en algun moment de la transmissió. Amb aquestes dades, es pot concloure que el manuscrit de les *Dècades* de Bersuire utilitzat pel traductor català duia el glossari corresponent a la segona font, la mateixa que la dels llibres II-VII, i que segurament el glossari hi havia arribat més manipulat que la resta de l'obra. Per aquest motiu fa sentit que en el manuscrit de la traducció catalana (**L**) el glossari sigui col·locat al principi, no entre el pròleg i el llibre I, que és on el porten els manuscrits francesos.⁴²

⁴¹ Tesnière atribueix el *remaniement* del manuscrit **P7** a Laurent de Premierfait, data aquest manuscrit vers 1410 per la decoració, i considera que Premierfait va fer el *remaniement* a principis del segle XV (TESNIÈRE, *Un Remaniement du Tite-Live* cit., pp. 273-281). El manuscrit **P9** és també de principis del segle XV. El fet que **P9** incorpori la mateixa versió del glossari que **P7**, i sobretot el fet que les tres lliçons dels casos 7-9 (a dalt) es trobin ja en la traducció catalana, fa pensar que, o bé el *remaniement* és més antic del que creu Tesnière, o bé els manuscrits **P7** i **P9** van recollir aquestes lliçons de la tradició anterior. L'altre manuscrit que porta el *remaniement*, **P20**, és més tardà.

⁴² El pròleg de Bersuire acaba: «au commencement du livre après le prologue je feray un chapistre ou tout par ordre de le a·b·c·d je desclareray les significas des mos desus diz, a fin que, leus celui chapitre, chascuns puissent savoir en lisant tout le livre quelz significas ont les mos qu'il trouvera» (**P21**, f. 159r), i segueix el glossari. Només en **P15** i **P24**, dos manuscrits francesos relacionats molt estretament, el glossari és copiat al principi, abans del pròleg. En aquests manuscrits, però, el final del pròleg està modificat perquè s'adigui amb la col·locació del glossari, cosa que no passa en la traducció catalana. La col·locació del pròleg al principi de tot, doncs, és accidental en aquest cas.

4. *La filiació textual i les dades documentals*

Els resultats de la comparació de la traducció catalana de les *Dècades* amb el text dels manuscrits de la versió francesa de Bersuire donen informació sobre l'origen de la traducció quan es relacionen amb la documentació d'arxiu conservada.

Des de 1380 fins a la seva mort, l'infant Joan d'Aragó (Joan I, 1387-1396) va escriure prop d'una desena de cartes a destinataris catalans, francesos i italians demanant exemplars de les *Dècades* de Livi en diverses llengües. Els col·leccionava.⁴³ Cap altre membre de la família reial mostrà un interès tan gran per l'obra de Livi, i per la història clàssica en general, fins a Alfons el Magnànim mig segle després. Les cartes que ens interessen són les primeres. El 13 d'agost de 1380, l'infant Joan va escriure a Carles V de França per demanar-li tres llibres en francès: les *Dècades* de Livi, les *Cròniques de França* i els viatges de Mandeville.⁴⁴ Carles V morí el 16 de setembre, just un mes després de l'emissió de la carta. Tres anys més tard, el març de 1383, l'infant Joan agraïa una Bíblia i un exemplar de la *Ciutat de Déu* que el duc Joan de Berry (germà de Carles V) li havia enviat a través del seu cavallerís Guillem de Copons, i li demanava que li trametés la part de la Bíblia que mancava i les *Dècades* de Livi.⁴⁵ El Livi que demana l'infant Joan era la versió francesa de Bersuire. Tot fa pensar que Carles V va morir abans de poder atendre la petició de l'infant i que aquest, en no rebre el llibre que volia, va tornar a demanar-lo al duc de Berry, amb qui mantenia molt contacte des del seu casament amb Violant de Bar, neboda del duc, el 1380. El duc posseïa com a mínim cinc exemplars de les *Dècades* de Bersuire a la seva biblioteca, una de les més riques de l'època a França.⁴⁶

⁴³ La documentació i l'interès de Joan I per Livi i la història en general es detalla a FERRER, *La traducció catalana medieval* cit., pp. 38-43 i 49-56.

⁴⁴ A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona 1908-1921 (repr. 2000), I, p. 221.

⁴⁵ RUBIÓ I LLUCH, *Documents* cit., II, pp. 307-308. Acompanyaven la carta els següents regals: «dos rocins genets, un moratel, una adarga, un bacinet, un tragacet ab uns sperons, per què per amor nostra cavalquets a la geneta». Els llibres de Livi s'intercanviaven amb altres objectes valuosos.

⁴⁶ Se'n registren quatre a l'inventari dels seus llibres, redactat el 1416: L. DELISLE, *Recherches sur la librairie de Charles V*, Paris 1907, II, p. 261, fts. 233-236bis. Dos d'aquests

El llibre I vincula clarament la traducció catalana a la branca *F^a* de la tradició francesa de les *Dècades* de Bersuire. Dins d'aquesta branca, el text català és molt proper al manuscrit **G1**, que és un dels tresors de la biblioteca del duc Joan de Berry (apartat I). L'extrema coincidència del llibre I català amb **G1** suposa un antecedent comú molt pròxim. Els llibres II-VII, en canvi, s'aparten de la branca *F^a*, s'acorden en general amb les lliçons comunes i transmeten un text molt millor (apartat II). Malgrat que els pocs errors del text català en aquests sis llibres es documenten en manuscrits diferents, és rellevant que comparteixi bona part d'aquests errors amb **P6**, un altre dels manuscrits que pertanyien al duc de Berry.

En crítica textual, el que dóna validesa a la filiació entre testimonis són els errors. Així doncs, com que el llibre I està ple a vessar d'errors comuns a *F^a*, la vinculació de la traducció catalana amb aquesta branca i en particular amb el manuscrit del duc (**G1**) és clara. A més a més tenim els errors dels llibres II-VII que es troben en l'altre manuscrit procedent de Berry (**P6**). Si el manuscrit francès que va utilitzar el traductor català ja havia estat copiat a partir de dos exemplars diferents, és fàcil suposar que aquests dos exemplars procedissin del mateix lloc. Sabem que l'infant Joan havia escrit al duc de Berry el 1383 demanant-li un exemplar de les *Dècades* de Bersuire. La gran proximitat entre la traducció catalana (conservada, recordem, en una còpia de finals del segle XIV o com a molt tard dels primers anys del XV) i el manuscrit **G1**, encara que només sigui en el llibre I, permet suposar que el duc de Berry va satisfer la petició de l'infant Joan, que el Livi francès va arribar i que aquest exemplar procedent de Berry va ser utilitzat per fer la traducció catalana que avui es conserva a la British Library.

són *P6* i el manuscrit 757 de Chantilly, que actualment només conté la tercera dècada. El manuscrit **G1**, també del duc, no consta a l'inventari conservat.

APÈNDIX

Manuscrits de les Décades de Pierre Bersuire que contenen els deu primers llibres

Aquesta llista es basa en la relació dels testimonis de les obres de Bersuire reproduïda per Ch. Samaran a *Pierre Bersuire prieur de Saint-Éloi de Paris (1290?-1362)*, París 1962, pp. 189-192. S'ha comparat la llista amb el repertori digital de traduccions de clàssics llatins i grecs al francès i a l'occità a l'edat mitjana *Miroir des classiques*, dirigit per F. Duval et F. Vielliard (École Nationale des Chartes, <http://elec.enc.sorbonne.fr/miroir/>) i amb dades procedents de l'examen dels manuscrits. S'indiquen els possessors medievals dels manuscrits quan són coneguts, i bibliografia específica si s'escau.

Manuscrits consultats:

1. **B1.** Brussel·les, Bibliothèque Royale, 9049 i 9050. Finals del segle XIV – principis del xv. Complet. Possessor: Felip el Bo, duc de Borgonya.
2. **B2.** Brussel·les, Bibliothèque Royale, 9051, 9052 i 9053. Segle XV. Complet. Possessors: Charles de Saveuse, senyor de Robeque (nord de França); François de Busleiden, arquebisbe de Besançon. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445 per suplir la segona dècada perduda.
3. **B3.** Brussel·les, Bibliothèque Royale, 14621 i 14622. Entre 1455 i 1456. Complet, però s'han perdut els dos primers capítols i el principi del tercer per la pèrdua dels folis inicials.
4. **C1.** Chantilly, Musée Condé, ms. 758. Mitjan segle XV. Complet. Possessors: Jaume d'Armanyac, duc de Nemours; Jean du Mas, senyor de l'Isle. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
5. **C2.** Chantilly, Musée Condé, ms. 759, 760 i 761. Mitjan segle XV. Complet. Possessors: Antoine de Chourses, senyor de Maine, i la seva esposa Catherine de Coëtivy. Entre la primera i la tercera dècades, hi ha intercalada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
6. **Ch1.** Olim Cheltenham, 116. Principis del segle XV. Complet. Venut en una subhasta a Sotheby's a Londres el 28 de novembre de 1973; n'hi ha una reproducció en microfilm a la British Library.⁴⁷

⁴⁷ Agraeixo a Barry Taylor la seva ajuda per localitzar els manuscrits de l'antiga col·lecció Cheltenham (6, 47, 48).

7. **G1.** Ginebra, Bibliothèque de Genève, fr. 77. Finals del segle XIV – principis del XV. Complet. Possessor: Joan duc de Berry. Bibliografia: B. Gagnebin, *Le Tite-Live du Duc de Berry*, «Genava», VII/3-4 (1959), pp. 193-214.
8. **H.** Cambridge (Massachusetts), Harvard University, Houghton Library, Richardson 32. Segle XV. Primera i tercera dècades.
9. **K.** La Haia, Koninklijke Bibliotheek, ms. 71 A 16, 71 A 17 i 71 A 18. Ca. 1390-1400. Complet. Possessors: Bertrando de Rossi, comte de San Secundo; Lluís de Luxemburg, conestable de França. Bibliografia: A. S. Korteweg, *Guide to the French-Language Medieval Manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek [National Library of the Netherlands]*, *The Hague on microfiche*, Amsterdam 2006, pp. 12-13.
10. **N1.** Londres, British Library, Additional Manuscripts 16622. Finals del segle XV. Incomplet: cinc primers llibres de la primera dècada (l'últim, truncat).
11. **N2.** Londres, British Library, Harley 4427. Segle XV. Primera dècada. Està en molt mal estat: manca bona part del primer llibre (es conserva a partir del capítol 44, i un fragment del capítol 40 en un foli solt col·locat al principi del manuscrit).
12. **N3.** Londres, British Library, Landsdowne 1178. Segles XIV-XV. Primera dècada. Possessors: comte Béraud de Clermont i de Sancerre, conestable de Carles de Borbó.
13. **N4.** Londres, British Library, Old Royal 15.D.VI. Finals del segle XIV. Complet.
14. **O.** Oxford, Bodleian Library, Rawlinson C 447. Ca. 1360-1370. Primera dècada. Bibliografia: M-H. Tesnière, *À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C447*, «Romania», CXVIII (2000), pp. 449-498 (per a la datació del manuscrit, pp. 457 i 481).
15. **P1.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 30. Principis del segle XV. Complet.
16. **P2.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 31 i 32. Finals del segle XIV. Complet.
17. **P3.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 33. Mitjan segle XV. Complet. Inclou la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.
18. **P4.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 259. Principis del segle XV. Complet.
19. **P5.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 260, 261 i 262. Principis del segle XV (1405-1408, segons Tesnière, *À propos de la traduction de Tite-Live* cit., p. 457). Complet. Possessors: família Villequier.
20. **P6.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 263. Segle XIV (ca. 1380, segons el repertori *Miroir des classiques* cit.; abans de 1402, segons Tesnière, *À propos de la traduction de Tite-Live* cit., p. 457). Complet. Possessor: Joan duc de Berry.

21. **P7.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 264, 265 i 266. Ca. 1410. Complet. Bibliografia: M.-H. Tesnière, *Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., FR. 264-265-266)*, «Romania», CVII (1986), pp. 231-281.
22. **P8.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 269, 270, 271 i 272. Finals del segle XIV. Complet. Possessora: Joana de Navarra, esposa del rei Enric IV d'Anglaterra.
23. **P9.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 716, 717, 718 i 719. Primer quart del segle XV. Complet. Bibliografia: *Mandragore, base des manuscrits enluminés de la BnF* (www.mandragore.bnf.fr).
24. **P10.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 20313 i 20314. Segle XV. Complet. Possessor: Yvon du Fou, escuder del rei Lluís XI (1471) i grand veneur de França (munter major).⁴⁸
25. **P11.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 20315. Segona meitat del segle XIV – principis del xv. Complet.
26. **P12.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 34. Segona meitat del segle XV. Primera dècada. Possessor: Lluís de Bruges, senyor de la Gruthuyse.⁴⁹ Bibliografia: *Mandragore* cit.
27. **P13.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 35. Segle XV. Primera dècada.
28. **P14.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 276. Segle XV. Primera dècada.
29. **P15.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 6441. Segle XV. Primera dècada.
30. **P16.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 15469. Segle XV. Primera dècada.
31. **P17.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 20312ter. Ca. 1370. Primera dècada (però originalment era complet). Possessor: podria haver estat un dels manuscrits de Carles V. Bibliografia: M.-H. Tesnière, *Les «Décades» de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V*, in M. Hofmann & C. Zöhl (eds.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril*, Turnhout-París 2007, p. 346.

⁴⁸ G. LABORY, *Essai d'un histoire nationale au XIII siècle: la Chronique anonyme de Chantilly-Vatican*, «Bibliothèque de l'École des Chartes», CXLVIII (1990), pp. 301-354 (apèndix 1, p. 348).

⁴⁹ Lluís de Bruges estava al servei dels ducs de Borgonya i tenia una rica biblioteca. J.-B. VAN PRAET, *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de la Gruthuyse, suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la bibliothèque du Roi*, París 1831.

32. **P18.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 273 i 274. Tercer quart del segle XV. Primera i tercera dècades. Bibliografia: *Mandragore* cit.
33. **P19.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 277 i 278. Primera meitat del segle XV. Primera i tercera dècades.
34. **P20.** París, Bibliothèque nationale de France, fr. 20071 i 20072. Segona meitat del segle XV. Primera i tercera dècades.
35. **P21.** París, Bibliothèque nationale de France, nouv. acq. fr. 27401. Conté la primera dècada (incompleta) i la quarta, relligades en ordre invers. La part corresponent a la primera dècada conté des del principi fins a mig capítol 23 del quart llibre.⁵⁰ Al final de la quarta dècada hi ha un colofó amb la data 1358. El volum va aparèixer en una subhasta a París a finals del 2004 i la Bibliothèque nationale de France el va adquirir el desembre. Bibliografia: catàleg de la subhasta feta a Pierre Bergé & Associats, a París, el 7 de desembre del 2004: *Importants manuscrits, autographes et tres beaux livres anciens & modernes*, núm. 60 (www.bibliore.com/cat-vent_drouot7-12-04.htm); M-H. Tesnière, *Un Manuscrit exceptionnel des «Décades» de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire*, in C. Galderisi & C. Pignatelli (eds.), *La Traduction vers le moyen français, Actes du IIe Colloque de l'AIEMF (Poitiers, 27-29 avril 2006)*, Turnhout 2007, pp. 149-163.⁵¹
36. **P22.** París, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 3693. Segle XIV. Primera dècada. Possessor: Carles de Borbó, duc de Vendôme.
37. **P23.** París, Assemblée Nationale, ms. 1265. Mitjan segle XV. Complet. Inclou la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bègue el 1445.
38. **P24.** París, Bibliothèque de Sainte-Geneviève, ms. 777. Ca. 1370. Complet. Possessor: Carles V, rei de França. Bibliografia: Tesnière, *Les «Décades» de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire* cit., p. 348; i Tesnière, *À propos de la traduction de Tite-Live* cit., p. 457.
39. **T.** Troyes, Médiathèque de l'Agglomération Troyenne, ms. 178 (2 vols). Principis del segle XV. Complet. Possessor: Jean de Hangest, senyor de Genlis i conseller de Carles VII de França. Bibliografia: *Les richesses de la Bibliothèque de Troyes: Exposition du tricentenaire (1651-1951), du 5 mai au 31 juillet 1951*, Troyes 1951, p. 37, núm. 89.
40. **V1.** El Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 719, 720 i 721. Segle XV. Complet.

⁵⁰ El capítol s'interromp al final d'un quadern (ara és el foli 266v).

⁵¹ Tesnière considera que la primera i la quarta dècades formen part del mateix manuscrit: l'escrivà que copia la quarta dècada també copia un fragment de la primera. En canvi, la descripció del catàleg de la subhasta considera que és un volum factici i data la part corresponent a la primera dècada a finals del segle XIV.

41. **V2.** El Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 722. Posterior a 1445. Primera dècada. Després hi ha copiada la traducció francesa del *De primo bello punico* de Leonardo Bruni, feta per Jean le Bégue el 1445.

Manuscripts no consultats:⁵²

42. Bordeus, Bibliothèque Municipale, ms. 730. Ca. 1380. Complet. Bibliografia: Tesnière, *Les «Décades» de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire* cit., p. 349.

43. Ginebra, Bibliothèque de Genève, fr. 78. Segle XV-XVI. Complet.

44. Melbourne, National Gallery of Victoria, Felton 3. Principis del segle XV. Complet. Possessor: Antoine, gran bastard de Borgonya (fill il·legítim del duc Felip el Bo). Bibliografia: K. V. Sinclair, *The Melbourne Livy. A study of Bersuire's Translation Based on the Manuscript in the Collection of the National Gallery of Victoria*, Melbourne 1961; F. Lyna, *À Propos du Tite-Live de Melbourne*, «Scriptorium», 16 (1962), pp. 359-361.⁵³

45. New Haven, Yale Art Gallery, 1954.17.1.1-4. Segle XV. Complet.

46. Torí, Biblioteca Universitaria, ms L.I.11. Segle XIV. Primera dècada. Molt malmès en l'incendi de la biblioteca de 1904; es conserva en fulls solts (segons comunicació del Ufficio Manoscritti e Rari de la Biblioteca Universitaria de Torí).

Manuscripts no localitzables actualment:

47. Cheltenham, 265. Segle XV. Primera dècada. Venut en una subhasta a Sotheby's l'1 de desembre de 1970.

48. Cheltenham, 266. 1440. Complet. Possessor: Jean de Vy, conseller de Metz. Era còpia del manuscrit que tenia la duquessa Maria de Bar, filla de Joan II i germana de Carles V.

MONTSERRAT FERRER SANTANACH

Universitat Autònoma de Barcelona
montse.ferrersa@gmail.com

⁵² He eliminat de la llista de Samaran el manuscrit 71 A 19 de la Koninklijke Bibliothek de La Haya perquè no conté la primera dècada, sinó la quarta. També n'he exclòs el fragment de la versió francesa conservat al volum nouv. acq. fr. 11198 de la Bibliothèque Nationale de París (f. 42) perquè pertany al setè llibre de la tercera dècada.

⁵³ Tot i que no he pogut consultar aquest manuscrit directament, la reproducció digital d'alguns folis amb miniatures (*Illuminated Manuscripts from the National Gallery of Victoria, Interactive CDROM*, Melbourne 2005) permet llegir fragments del text, que fan pensar que és un dels manuscrits de la branca F^a. Per exemple: «lesquelles sont trouvees de petis commencemens et tant creues», f. 8r (cf. exemple 19); «empires et roumaines», f. 1r (cf. exemple 18).

Annunzio di contributi che verranno pubblicati nei prossimi fascicoli:

Rafael ALEMANY, *Una visión filógina de Eva y María Magdalena*

Maria CARERI, *La datazione dell'Alexandre della Laurenziana (Plut. 64.35)*

Giosuè LACHIN, *Quarant'anni di studi provenzali e romanzi (1803-1843)*

Gerardo LARGHI, *Per l'edizione critica dei «troubadours mineurs gascons du XIIe siècle»: critica di una recente edizione*

Marta MARFANY, *La dama senza mercede: Carlo del Nero e la traduzione catalana di La Belle Dame sans merci di Alain Chartier*

Joëlle MATASCI, *Polo Zoppo traduttore di Perdigon*

Don A. MONSON, *Guillaume IX, Marcabru, le Gap et l'Invention de la Pastourelle*

Manuela SANSON, *Il corpo nelle Laude di Jacopone da Todi*